

Εισαγωγή: η απορία του Ρασέλα

Δεν ήθελε να εισαγάγει τη λέξη *civilization* [στην τέταρτη έκδοση του λεξικού του], αλλά μόνο τη λέξη *civility* [ευγένεια]. Με όλο τον σεβασμό προς αυτόν, θεώρησα ότι η λέξη *civilization*, που παράγεται από τη λέξη *civilize* [εκπολιτί-ζω], είναι καλύτερη ως αντίθετη έννοια της λέξης *barbarity* [βαρβαρότητα], από τη λέξη *civility*.

Τζέιμς Μπόσγουελ

Όλοι οι ορισμοί της λέξης πολιτισμός [...] εντάσσονται σε μια κλίση που έχει ως εξής: «Εγώ είμαι πολιτισμένος, εσύ ανήκεις σε μια κουλτούρα, αυτός είναι βάρβαρος».

Φελίπε Φερνάντεθ-Αρμέστο

Όταν ο Κένεθ Κλαρκ έδινε τον ορισμό του πολιτισμού στην ομώνυμη τηλεοπτική σειρά του, δεν άφηγε στους θεατές καμία αμφιβολία ότι εννοούσε τον πολιτισμό της Δύσης – και πρωτίστως την τέχνη και την αρχιτεκτονική της Δυτικής Ευρώπης από τον Μεσαίωνα και μέχρι τον 19ο αιώνα. Το πρώτο από τα δεκατρία ντοκιμαντέρ που γύρισε για το BBC αντιμετώπιζε με ευγενική, πλην όμως αταλάντευτη, περιφρόνηση τη Βυζαντινή Ραβέννα, τις κελτικές Εβρίδες, τη Νορβηγία των Βίκινγκ, ακόμα και το Άαχεν του Καρλομάγνου. Η περίοδος του Μεσαίωνα, από την πτώση της Ρώμης μέχρι την Αναγέννηση του 12ου αιώνα, απλώς δεν ανταποκρινόταν στην έννοια του πολιτισμού, όπως την αντιλαμβανόταν ο Κλαρκ. Ο πολιτισμός αναβίωσε μόνο με την οικοδόμηση του καθεδρικού ναού της Σαρτρ, που καθαγιάστηκε, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθεί, το 1260, και άρχισε να δείχνει σημάδια κόπωσης με τους σύγχρονους του Κλαρκ ουρανοξύστες του Μανχάταν.

Η τρομερά επιτυχημένη σειρά του Κλαρκ, η οποία μεταδόθηκε στη Βρετανία όταν ήμουν πέντε ετών, καθόρισε την έννοια της λέξης πολιτισμός για μια ολόκληρη γενιά του αγγλόφωνου κόσμου. Πολιτισμός ήταν τα *chateaux* της κοιλάδας του Λίγηρα. Ήταν τα *palazzi* της Φλωρεντίας. Ήταν η Καπέλα Σιξτίνα. Ήταν οι Βερσαλλίες. Από τους λιτούς εσωτερικούς χώρους των κτιρίων της Ολλανδικής Δημοκρατίας μέχρι τις ολοζώντανες προσόψεις του μπαρόκ, ο Κλαρκ εκμεταλλεύτηκε τις δυνατότητές του ως ιστορικός της τέχνης. Κάποιες εμφανίσεις έκαναν η μουσική και η λογοτεχνία· πού

και πού έσκαγε μύτη η πολιτική, ακόμα και η οικονομική επιστήμη. Αλλά η ουσία του πολιτισμού του Κλαρκ ήταν σαφώς η Υψηλή Εικαστική Κουλτούρα. Οι ήρωές του ήταν ο Μιχαήλ Άγγελος, ο Ντα Βίντσι, ο Ντύρερ, ο Κόνσταμπλ, ο Τέρνερ, ο Ντελακρουά.¹

Για να είμαστε δίκαιοι απέναντι στον Κλαρκ, η σειρά του έφερε τον υπότιτλο *Μια προσωπική άποψη*. Ούτε ο ίδιος αγνοούσε την –προβληματική ήδη από το 1969– συνεπαγωγή ότι η «προχριστιανική εποχή και η Ανατολή» ήταν κατά κάποιον τρόπο απολίτιστες. Παρόλα αυτά, με την πάροδο τεσσάρων δεκαετιών δυσκολεύομαι όλο και περισσότερο να αποδεχτώ την άποψη του Κλαρκ, προσωπική ή μη (για να μην αναφερθώ στο ενοχλητικό πλέον συγκαταβατικό του ύφος). Σε αυτό το βιβλίο υιοθετώ μια ευρύτερη, πιο συγκριτική οπτική, με στόχο να ασχοληθώ περισσότερο με τα μικρά και ευτελή παρά με τα σπουδαία και μεγάλα. Η ιδέα μου περί πολιτισμού δεν έχει να κάνει μόνο με τις «ιππάμενες» αντηρίδες, αλλά και με τους σωλήνες αποχέτευσης, αν όχι πιο πολύ με αυτούς, επειδή δίχως αποτελεσματικό δημόσιο αποχετευτικό σύστημα οι πόλεις γίνονται θανάσιμες παγίδες, μετατρέποντας ποτάμια και πηγάδια σε ιδανικά καταφύγια για το μικρόβιο *Vibrio cholerae*. Δηλώνω ανερυθρίαστα ότι ενδιαφέρομαι εξίσου για την τιμή ενός έργου τέχνης, όσο και για την πολιτιστική αξία του. Στον νου μου, ένας πολιτισμός είναι κάτι πολύ παραπάνω από τα περιεχόμενα μερικών κορυφαίων πινακοθηκών. Είναι ένας εξαιρετικά περίπλοκος ανθρώπινος οργανισμός. Τα ζωγραφικά έργα, τα αγάλματα και τα κτίρια μπορεί να είναι τα πιο εντυπωσιακά επιτεύγματά του, αλλά παραμένουν ακατανόητα, αν δεν καταλάβουμε τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς που τα επινόησαν, τα πλήρωσαν, τα εκτέλεσαν – και τα διατήρησαν προς δική μας τέρψη.

Η λέξη «Civilisation» είναι γαλλική, χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά από τον Γάλλο οικονομολόγο Αν-Ρομπέρ-Ζακ Τιργκό το 1752 και δημοσιεύτηκε πρώτη φορά από τον Βικτόρ Ρικετί, μαρκήσιο Μιραμπό, πατέρα του μεγάλου επαναστάτη τέσσερα χρόνια αργότερα.² Όπως καταδεικνύει το πρώτο παράθεμα στην αρχή αυτής της Εισαγωγής, ο Σάμιουελ Τζόνσον δεν ήθελε να αποδεχτεί τον νεολογισμό, προτιμώντας τη λέξη «civility». Για τον Τζόνσον, αν η βαρβαρότητα είχε αντώνυμο, αυτό θα ήταν η εκλεπτυσμένη (αν και ενίοτε εντελώς αγενής) αστική ζωή που τόσο απολάμβανε στο Λονδίνο. Ένας πολιτισμός, όπως υποδηλώνει η ετυμολογία της λέξης, περιστρέφεται γύρω από τις πόλεις του, και από πολλές απόψεις οι πόλεις του είναι οι βασικοί χαρακτήρες αυτού του βιβλίου.³ Όμως το δίκαιο μιας πόλης (αστικό ή άλλο) είναι εξίσου σημαντικό με τα τείχη της· ο καταστατικός χάρτης και τα έθιμά της –η συμπεριφορά των κατοίκων της (ευγενική ή όχι)– είναι εξίσου σημαντικά με τα ανάκτορά

της.⁴ Ο πολιτισμός έχει να κάνει τόσο με τις σοφίες των καλλιτεχνών, όσο και με τα εργαστήρια των επιστημόνων. Έχει να κάνει τόσο με τα τοπία, όσο και με την κυριότητα της γης. Η επιτυχία ενός πολιτισμού δεν μετριέται μόνο με βάση τα αισθητικά του επιτεύγματα, αλλά, πράγμα αναμφίβολα σημαντικότερο, με βάση τη διάρκεια και την ποιότητα της ζωής των πολιτών του. Και αυτή η ποιότητα ζωής έχει πολλές διαστάσεις, που δεν είναι εύκολο να εκφραστούν όλες ποσοτικά. Ίσως είμαστε σε θέση να εκτιμήσουμε το κατά κεφαλήν εισόδημα των ανθρώπων όλου του κόσμου τον 15ο αιώνα ή το προσδόκιμο ζωής τους κατά τη γέννηση. Τι γίνεται, όμως, με την άνεσή τους; Με την καθαριότητα; Την ευτυχία; Πόσα ενδύματα είχαν στην κατοχή τους; Πόσες ώρες ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται; Τι τρόφιμα ήταν σε θέση να αγοράζουν με τα μεροκάματά τους; Τα έργα τέχνης μπορούν από μόνα τους να κάνουν κάποιες νύξεις, αλλά δεν μπορούν να δώσουν απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα.

Είναι σαφές, ωστόσο, ότι μία πόλη δεν αποτελεί πολιτισμό. Ο πολιτισμός είναι η μεγαλύτερη ενιαία μονάδα ανθρώπινης οργάνωσης, ανώτερη, αν και πιο ακαθόριστη, ακόμα και από μια αυτοκρατορία. Οι πολιτισμοί αποτελούν εν μέρει μια πρακτική αντίδραση των ανθρώπινων πληθυσμών στο περιβάλλον τους –στις προκλήσεις τις σίτισης, της ύδρευσης, της στέγασης και της άμυνας– αλλά έχουν και πολιτισμικό χαρακτήρα: συχνά, αν και όχι πάντα, θρησκευτικό χαρακτήρα: και, συχνά, αν και όχι πάντα, αποτελούν γλωσσικές κοινότητες.⁵ Είναι λιγστοί, αλλά όχι τόσο αραιοί. Η Κάρολ Κουίγκλι μέτρησε δύο ντουζίνες τα τελευταία δέκα χιλιάδες χρόνια.⁶ Στον προνεωτερικό κόσμο η Άντα Μπόζμαν διέκρινε μόλις πέντε: τους πολιτισμούς της Δύσης, της Ινδίας, της Κίνας, του Βυζαντίου και του Ισλάμ.⁷ Ο Μάθιου Μέλκο ανέβασε τον αριθμό τους σε δώδεκα, επτά από τους οποίους έχουν εξαφανιστεί (ο πολιτισμός της Μεσοποταμίας, ο αιγυπτιακός, ο κρητικός, ο κλασικός, ο βυζαντινός, ο πολιτισμός της Μέσης Αμερικής, ο πολιτισμός των Άνδεων) και πέντε εξακολουθούν να υπάρχουν μέχρι σήμερα (ο κινεζικός, ο ιαπωνικός, ο ινδικός, ο ισλαμικός, ο δυτικός).⁸ Ο Σμουέλ Άιζενσταντ τους έβγαλε έξι, προσθέτοντας στην παρέα και τον εβραϊκό.⁹ Η αλληλεπίδραση αυτών των πολιτισμών μεταξύ τους, αλλά και με το περιβάλλον τους, υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες ιστορικής αλλαγής.¹⁰ Το εντυπωσιακό με αυτές τις αλληλεπιδράσεις είναι ότι, παρά τις εξωτερικές επιρροές, οι αυθεντικοί πολιτισμοί φαίνεται πως παραμένουν πιστοί στον εαυτό τους για πολύ μακρές περιόδους. Σύμφωνα με τον Φερνάν Μπροντέλ: «Ο πολιτισμός είναι στην πραγματικότητα η μεγαλύτερη απ' όλες τις εξιστορήσεις [...] Ένας πολιτισμός [...] μπορεί να επιζήσει διαμέσου μιας σειράς από οικονομίες ή κοινωνίες».¹¹

Αν το έτος 1411 ήσασταν σε θέση να κάνετε τον περίπλου της Γης, είναι πιθανό ότι θα είχατε εντυπωσιαστεί περισσότερο από την ποιότητα ζωής στους πολιτισμούς της Ανατολής. Στο Πεκίνο των Μινγκ χιζόταν η Απαγορευμένη Πόλη, ενώ είχαν ξεκινήσει οι εργασίες για την εκ νέου διάνοιξη και βελτίωση της Μεγάλης Διώρυγας· στην Εγγύς Ανατολή οι Οθωμανοί έσφιγγαν τον κλοιό γύρω από την Κωνσταντινούπολη, την οποία κατέλαβαν τελικά το 1453. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έπνεε τα λοίσθια. Με τον θάνατο του Τιμούρ (Ταμερλάνου) το 1405, είχε εξαλειφθεί η μόνιμη απειλή να εισβάλλουν δολοφονικές ορδές από την Κεντρική Ασία – το άκρον άωτον του πολιτισμού. Για τον αυτοκράτορα Γιονγκκέ της Κίνας και τον Οθωμανό σουλτάνο Μουράτ Β΄ το μέλλον διαγραφόταν λαμπρό.

Αντιθέτως, η Δυτική Ευρώπη του 1411 θα σας φαινόταν ένας ελεεινός βαλτότοπος, καθώς συνερχόταν από τον όλεθρο του Μαύρου Θανάτου – ο οποίος είχε μειώσει τον πληθυσμό σχεδόν κατά το ήμισυ καθώς απλωνόταν ανατολικά από το 1347 μέχρι το 1351 – ενώ εξακολουθούσε να μαστίζεται από κακές συνθήκες υγιεινής και φαινομενικά ακατάπαυστες πολεμικές συρράξεις. Στην Αγγλία, είχε ανέβει στον θρόνο ο λεπρός βασιλιάς Ερρίκος Δ΄, έχοντας καταφέρει να ανατρέψει και να δολοφονήσει τον κακότηχο Ριχάρδο Β΄. Η Γαλλία σπαραζόταν από εμφύλιες εχθροπραξίες ανάμεσα στους οπαδούς του Δούκα της Βουργουνδίας και εκείνους του δολοφονημένου δούκα της Ορλεάνης. Ο αγγλογαλλικός Εκατονταετής Πόλεμος ετοιμαζόταν να ξαναρχίσει. Τα άλλα πολεμοχαρή βασίλεια της Δυτικής Ευρώπης – Αραγονία, Καστίλη, Ναβάρρα, Πορτογαλία και Σκοτία – δεν θα σας έκαναν πολύ καλύτερη εντύπωση. Στη Γρανάδα εξακολουθούσε να βασιλεύει ένας μουσουλμάνος. Ο Σκοτσέζος βασιλιάς Ιάκωβος Α΄ βρισκόταν αιχμάλωτος στην Αγγλία, έχοντας συλληφθεί από Άγγλους πειρατές. Για την ακρίβεια, τα πιο ακμάζοντα τμήματα της Ευρώπης ήταν οι πόλεις-κράτη της βόρειας Ιταλίας: η Φλωρεντία, η Γένοβα, η Πίζα, η Σιένα και η Βενετία. Η δε Βόρειος Αμερική του 15ου αιώνα ήταν ένας αναρχούμενος αγριότοπος σε σύγκριση με τα βασίλεια των Αζτέκων, των Μάγια και των Ίνκας στην Κεντρική και τη Νότιο Αμερική, με τους πανύψηλους ναούς και τους ουρανομήκεις δρόμους τους. Στο τέλος της περιήγησής σας στον κόσμο, η ιδέα ότι η Δύση θα μπορούσε να κυριαρχήσει επί των Υπόλοιπων για το μεγαλύτερο μέρος της επόμενης χιλιετίας θα σας φαινόταν απόλυτη φαντασιοπληξία.

Και όμως συνέβη.

Για κάποιον λόγο, ξεκινώντας από τα τέλη του 15ου αιώνα, τα μικρά κράτη της Δυτικής Ευρώπης, με τα μπασταρδεμένα γλωσσικά τους δάνεια από τα λατινικά (και

λίγο από τα ελληνικά), με μια θρησκεία που είχε προκύψει από τη διδασκαλία ενός Εβραίου της Ναζαρέτ, καθώς και με τις πνευματικές τους οφειλές στα μαθηματικά, την αστρονομία και την τεχνολογία της Ανατολής, παρήγαγαν έναν πολιτισμό ικανό όχι μόνο να κατακτήσει τις μεγάλες ανατολικές αυτοκρατορίες και να υποτάξει την Αφρική, την Αμερική και την Αυστραλασία, αλλά και να προσηλυτίσει λαούς απ' όλο τον κόσμο στον δυτικό τρόπο ζωής – ένας προσηλυτισμός που τελικά επιτεύχθηκε μάλλον με τον λόγο, παρά με το ξίφος.

Υπάρχουν, βέβαια, εκείνοι που το αμφισβητούν αυτό, υποστηρίζοντας ότι όλοι οι πολιτισμοί είναι ίδιοι από μία άποψη και ότι η Δύση δεν μπορεί να αξιώνει ανωτερότητα έναντι, π.χ., της ανατολικής Ευρασίας.¹² Αυτός, ωστόσο, ο σχετικισμός είναι σαφώς παράλογος. Κανένας προηγούμενος πολιτισμός δεν κατάφερε ποτέ να κυριαρχήσει όπως κυριάρχησε η Δύση πάνω στους Υπόλοιπους.¹³ Το 1500 μ.Χ., στις μελλοντικές ιμπεριαλιστικές δυνάμεις της Ευρώπης αναλογούσε γύρω στο 10% της χερσαίας επιφάνειας και το πολύ το 16% του πληθυσμού της γης. Το 1913, έντεκα δυτικές αυτοκρατορίες* ήλεγχαν σχεδόν τα τρία πέμπτα όλων των εδαφών και των πληθυσμών, και περίπου τα τρία τέταρτα (ένα εντυπωσιακό 74%) της παγκόσμιας οικονομικής παραγωγής.¹⁴ Το μέσο προσδόκιμο ζωής στην Αγγλία ήταν σχεδόν διπλάσιο από αυτό της Ινδίας. Το υψηλότερο βιοτικό επίπεδο στη Δύση αντικατοπτριζόταν επίσης στην καλύτερη διατροφή, ακόμα και για τους εργάτες της γης, και στο υψηλότερο ανάστημα, ακόμα και για τους απλούς στρατιώτες και τους καταδίκους.¹⁵ Ο πολιτισμός, όπως είδαμε, αφορά τις πόλεις. Ακόμα και με βάση αυτό το κριτήριο, η Δύση είχε βρεθεί στην κορυφή. Το 1500, απ' όσο μπορούμε να συμπεράνουμε, η μεγαλύτερη πόλη στον κόσμο ήταν το Πεκίνο, με πληθυσμό από 600.000 έως 700.000 κατοίκους. Από τις δέκα μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου εκείνη την εποχή μόνο μία –το Παρίσι– ήταν ευρωπαϊκή, ενώ ο πληθυσμός της δεν ξεπερνούσε τις 200.000. Το Λονδίνο είχε γύρω στους 50.000 κατοίκους. Επίσης, τα ποσοστά αστικοποίησης ήταν υψηλότερα στη Βόρειο Αφρική και τη Νότιο Αμερική απ' ό,τι στην Ευρώπη. Εντούτοις, μέχρι το 1900 είχε σημειωθεί μια εκπληκτική αντιστροφή της τάσης. Μόνο μία από τις δέκα μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου εκείνη την εποχή ήταν ασιατική, το Τόκιο. Με πληθυσμό σχεδόν 6,5 εκατομμυρίων, το Λονδίνο ήταν η παγκόσμια μεγαλούπολη.¹⁶

* Οι έντεκα ήταν η Αυστρία, το Βέλγιο, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Ολλανδία, η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Ρωσία, το Ηνωμένο Βασίλειο και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Από αυτές, μόνο η Γαλλία, η Πορτογαλία και η Ισπανία υπήρχαν το 1500 με κάποια μορφή που να θυμίζει τη μορφή τους στις αρχές του 20ού αιώνα. Σχετικά με τη αξίωση της Ρωσίας να θεωρείται τμήμα της Δύσης, βλέπε παρακάτω.

Επίσης, η δυτική κυριαρχία δεν έληξε με την παρακμή και την πτώση των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Με την άνοδο των Ηνωμένων Πολιτειών, η ψαλίδα ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή άνοιξε ακόμα περισσότερο. Το 1990, ο μέσος Αμερικανός ήταν 73 φορές πλουσιότερος από τον μέσο Κινέζο.¹⁷

Επιπλέον, στο δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα έγινε σαφές ότι ο μόνο τρόπος για να κλείσει η τεράστια ψαλίδα των εισοδημάτων ήταν να ακολουθήσουν οι κοινωνίες της Ανατολής το παράδειγμα της Ιαπωνίας και να υιοθετήσουν κάποιους (αν και όχι όλους) τους θεσμούς και τους τρόπους λειτουργίας της Δύσης. Ως αποτέλεσμα, ο δυτικός πολιτισμός έγινε κάτι σαν πρότυπο οργάνωσης, στο οποίο φιλοδοξούσε να φτάσει ο υπόλοιπος κόσμος. Πριν από το 1945, βέβαια, υπήρχε ποικιλία αναπτυξιακών μοντέλων –ή λειτουργικών συστημάτων, για να κάνουμε και έναν παραλληλισμό με την επιστήμη των υπολογιστών– που μπορούσαν να υιοθετηθούν από μη δυτικές κοινωνίες. Όμως τα πιο ελκυστικά ήταν ευρωπαϊκής προέλευσης: φιλελεύθερος καπιταλισμός, εθνικοσοσιαλισμός, σοβιετικός κομμουνισμός. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος εξαφάνισε από την Ευρώπη τον εθνικοσοσιαλισμό, ο οποίος, ωστόσο, συνέχιζε να ζει σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες παίρνοντας άλλες ονομασίες. Με την κατάρρευση της σοβιετικής αυτοκρατορίας την περίοδο 1989-1991, εξαφανίστηκε και το τρίτο αναπτυξιακό μοντέλο.

Το σίγουρο είναι ότι την επαύριον της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης έγινε κάμποση συζήτηση σχετικά με εναλλακτικά ασιατικά οικονομικά μοντέλα. Αλλά ούτε ο πιο ένθερμος θιασώτης του πολιτισμικού σχετικισμού δεν συνιστά μια επιστροφή στους θεσμούς της δυναστείας Μινγκ ή της μογγολικής αυτοκρατορίας της Ινδίας. Η τρέχουσα διαφωνία ανάμεσα στους υπέρμαχους των ελεύθερων αγορών και εκείνους της κρατικής παρέμβασης είναι, κατά βάση, μια διαφωνία ανάμεσα σε σαφώς δυτικές σχολές σκέψης: ανάμεσα στους οπαδούς του Άνταμ Σμιθ και τους οπαδούς του Τζον Μέιναρντ Κέινς, με λίγους αδιάλλακτους πιστούς στον Καρλ Μαρξ να μη λένε να το βάλουν κάτω. Οι γενέτειρες και των τριών μάς λένε πολλά: Κιρκάλντι, Κέιμπριτζ, Τρίερ. Στην πράξη, το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου είναι πλέον ενοποιημένο σε ένα δυτικό οικονομικό σύστημα όπου, όπως συνέστησε ο Σμιθ, οι αγορές καθορίζουν τις περισσότερες τιμές και διαμορφώνουν τις ροές του εμπορίου και τον καταμερισμό της εργασίας, αλλά το κράτος παίζει έναν ρόλο πλησιέστερο σε εκείνον που είχε οραματιστεί ο Κέινς, με παρεμβάσεις που αποσκοπούν στην εξομάλυνση των κυκλικών κυμάνσεων της οικονομίας και τον περιορισμό των εισοδηματικών ανισοτήτων.

Σε ό,τι αφορά τους μη οικονομικούς θεσμούς δεν αξίζει καν να υπάρξει διαφωνία. Σε όλο τον κόσμο τα πανεπιστήμια συγκλίνουν προς τα δυτικά πρότυπα. Το ίδιο ισχύει για τον τρόπο οργάνωσης της ιατρικής επιστήμης, από την εξειδικευμένη έρευνα μέχρι την πρωτοβάθμια ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι περισσότεροι αποδέχονται πλέον τις μεγάλες επιστημονικές αλήθειες που αποκαλύφθηκαν από τον Νεύτωνα, τον Δαρβίνο και τον Αϊνστάιν, ενώ ακόμα και όσοι δεν τις αποδέχονται δεν παύουν να ψάχνουν εναγωνίως για προϊόντα της δυτικής φαρμακολογίας με το πρώτο σύμπτωμα γρίπης ή βρογχίτιδας. Ελάχιστες μόνο κοινωνίες εξακολουθούν να ανθίστανται στη διείσδυση των δυτικών μοντέλων μάρκετινγκ και κατανάλωσης, καθώς και σε αυτό καθαυτό τον δυτικό τρόπο ζωής. Όλο και περισσότεροι άνθρωποι ακολουθούν τις δυτικές διατροφικές συνήθειες, φορούν δυτικά ρούχα και ζουν σε δυτικού τύπου κατοικίες. Ακόμα και ο χαρακτηριστικά δυτικός τρόπος εργασίας –πέντε ή έξι ημέρες την εβδομάδα, από τις 9 μέχρι τις 5, με δύο ή τρεις εβδομάδες διακοπών– γίνεται το παγκόσμιο πρότυπο. Στο μεταξύ, η θρησκεία που επιδίωξαν να εξαγάγουν στον υπόλοιπο κόσμο οι δυτικοί ιεραπόστολοι ακολουθείται από το ένα τρίτο της ανθρωπότητας – και κερδίζει όλο και περισσότερους στην πιο πολυπληθή χώρα του κόσμου. Ακόμα και η αθεΐα που πρωτοεμφανίστηκε στη Δύση σημειώνει εντυπωσιακή πρόοδο.

Με κάθε χρόνο που περνάει, όλο και περισσότεροι άνθρωποι ψωνίζουν όπως εμείς, σπουδάζουν όπως εμείς, διατηρούν (ή καταστρέφουν) την υγεία τους όπως εμείς και προσεύχονται (ή δεν προσεύχονται) όπως εμείς. Χάμπουργκερ, λυχνίες Μπούνσεν, τσιρότα, κασκέτα και βίβλοι: δύσκολα ξεφεύγεις απ' αυτά, όπου και να πας. Μόνο στον χώρο των πολιτικών θεσμών εξακολουθεί να υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση σε παγκόσμιο επίπεδο, καθώς μεγάλο φάσμα κυβερνήσεων ανά τον κόσμο αντιστέκεται στην ιδέα ότι το κράτος δικαίου, με την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων που αυτό συνεπάγεται, αποτελεί το θεμέλιο της ουσιαστικής αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης. Το γεγονός ότι ένα στρατευμένο τμήμα του Ισλάμ προσπαθεί να αντισταθεί στην προέλαση των δυτικών κανόνων των τελών του 20ού αιώνα σχετικά με την ισότητα των φύλων και τη σεξουαλική ελευθερία δεν είναι μόνο θρησκευτικό ζήτημα, αλλά και ζήτημα πολιτικής ιδεολογίας.¹⁸

Άρα δεν είναι «ευρωκεντρισμός» ή (αντι-)«οριενταλισμός» να πούμε ότι η άνοδος του δυτικού πολιτισμού είναι το σημαντικότερο ιστορικό φαινόμενο του δεύτερου μισού της δεύτερης μετά Χριστόν χιλιετίας. Απλώς δηλώνουμε το αυταπόδεικτο. Η πρόκληση είναι να εξηγήσουμε πώς συνέβη. Τι είχε ο πολιτισμός της Δυτικής Ευρώπης μετά τον 15ο αιώνα που του επέτρεψε να αποκτήσει προβάδισμα απέναντι στις

φαινομενικά ανώτερες αυτοκρατορίες της Ανατολής; Προφανώς κάτι παραπάνω από την ομορφιά της Καπέλα Σιζτίνα.

Η εύκολη, αν όχι ταυτολογική, απάντηση στο ερώτημα είναι ότι η Δύση κυριάρχησε επί των Υπόλοιπων λόγω του ιμπεριαλισμού.¹⁹ Υπάρχουν ακόμα πολλοί που νιώθουν τεράστια ηθική αγανάκτηση για τα εγκλήματα των ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Σίγουρα επρόκειτο για εγκλήματα, τα οποία δεν απουσιάζουν από τούτες τις σελίδες. Είναι επίσης σαφές ότι διαφορετικές μορφές αποίκησης –η εγκατάσταση εποίκων σε σύγκριση με την απόσπαση πόρων– είχαν πολύ διαφορετικές μακροχρόνιες επιπτώσεις.²⁰ Όμως ο ιμπεριαλισμός δεν αποτελεί ιστορικά επαρκή εξήγηση της δυτικής επικράτησης. Αυτοκρατορίες υπήρχαν πολύ πριν από τον ιμπεριαλισμό που αποκλήρυσαν οι μαρξιστές-λενινιστές. Κατά τον 16ο αιώνα, μάλιστα, διάφορες ασιατικές αυτοκρατορίες αύξησαν σημαντικά τη δύναμη και την έκτασή τους. Την ίδια περίοδο, μετά την αποτυχία της προσπάθειας του Καρόλου Ε΄ να δημιουργήσει μια μεγάλη αυτοκρατορία των Αψβούργων που να απλώνεται από την Ισπανία και, μέσω των Κάτω Χωρών, μέχρι τη Γερμανία, η Ευρώπη κατακερματίστηκε περισσότερο από ποτέ. Η Μεταρρύθμιση οδήγησε σε θρησκευτικούς πολέμους που ταλάνισαν την Ευρώπη για πάνω από έναν αιώνα.

Η αντίθεση αυτή μετά βίας θα διέφευγε της προσοχής του ταξιδιώτη του 16ου αιώνα. Επί Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566) η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν κάλυπτε μόνο την Ανατολία, την Αίγυπτο, την Αραβία, τη Μεσοποταμία και την Υεμένη, αλλά εκτεινόταν στα Βαλκάνια και την Ουγγαρία, ενώ το 1529 απείλησε τις πύλες της Βιέννης. Ακόμα πιο ανατολικά, η αυτοκρατορία των Σαφαβιδών υπό τον Αμπάς Α΄ (1587-1629) απλωνόταν από το Ισπαχάν και την Ταυρίδα μέχρι την Κανταχάρ, ενώ στη Βόρεια Ινδία, από το Δελχί μέχρι τη Βεγγάλη, κυβερνούσε ο πανίσχυρος Μογγόλος αυτοκράτορας Άκμπαρ (1556-1605). Η Κίνα των Μινγκ φάνταζε επίσης γαλήνια και ασφαλής πίσω από το Σινικό Τείχος. Ελάχιστοι Ευρωπαίοι επισκέπτες στην αυλή του αυτοκράτορα Γουάν Λι (1572-1620) θα μπορούσαν να προβλέψουν ότι η δυναστεία του θα έπεφτε μόλις τρεις δεκαετίες μετά τον θάνατό του. Γράφοντας από την Κωνσταντινούπολη στα τέλη της δεκαετίας του 1550, ο Φλαμανδός διπλωμάτης Ωζέ Ζισλέν ντε Μπουσμπέκ –ο άνθρωπος που μεταφύτευσε τουλίπες από την Τουρκία στην Ολλανδία– σύγκρινε ταραγμένος τον κατακερματισμό της Ευρώπης με τον «τεράστιο πλούτο» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Είναι γεγονός ότι ο 16ος αιώνας αποτέλεσε μια περίοδο πυρετώδους υπερπόντιας

δραστηριοποίησης των Ευρωπαίων. Εντούτοις, οι μεγάλες αυτοκρατορίες της Ανατολής κάθε άλλο παρά ως κομιστές πολιτισμού έβλεπαν τους Πορτογάλους και Ολλανδούς θαλασσοπόρους· ήταν απλώς οι τελευταίοι βάρβαροι που απειλούσαν το Μέσο Βασίλειο, και, αν μη τι άλλο, ήταν πιο απεχθείς –και σίγουρα πιο δύσοσμοι– από τους πειρατές της Ιαπωνίας. Και τι άλλο προσέλκυσε τους Ευρωπαίους στην Ασία αν όχι η ανώτερη ποιότητα των ινδικών υφασμάτων και της σιλικής πορσελάνης;

Ακόμα και το 1683, μια οθωμανική στρατιά μπορούσε να προελάσει μέχρι τις πύλες της Βιέννης –πρωτεύουσας της αυτοκρατορίας των Αψβούργων– και να απαιτήσει την παράδοση του πληθυσμού της πόλης και τον προσηλυτισμό του στο Ισλάμ. Μόνο μετά την άρση της πολιορκίας, μπόρεσε ξανά η χριστιανοσύνη να αρχίσει να αναχαιτίζει την οθωμανική ισχύ στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη μέσω των Βαλκανίων και προς τον Βόσπορο, ενώ έπρεπε να περάσουν πολλά χρόνια προτού κάποια ευρωπαϊκή αυτοκρατορία μπορέσει να παρουσιάσει επιτεύγματα εφάμιλλα του ιμπεριαλισμού της Ανατολής. Αλλού η «μεγάλη απόκλιση» ανάμεσα στη Δύση και τους Υπόλοιπους υλοποιήθηκε με ακόμα πιο βραδείς ρυθμούς. Το υλικό χάσμα ανάμεσα στη Βόρειο και τη Νότιο Αμερική δεν εδραιώθηκε ακλόνητα παρά μόνο αφού είχε προχωρήσει αρκετά ο 18ος αιώνας, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της Αφρικής, πέρα από μερικές παράκτιες λωρίδες, δεν υποτάχθηκε στους Ευρωπαίους πριν από τις αρχές του 20ού.

Αφού, λοιπόν, η υπεροχή της Δύσης δεν γίνεται να ερμηνευτεί με τους πολυχρησιμοποιημένους πια όρους του ιμπεριαλισμού, μήπως ήταν απλώς –όπως υποστηρίζουν κάποιοι στοχαστές– θέμα τύχης; Μήπως η μεγάλη απόκλιση κατέστη δυνατή χάρη στη γεωγραφία ή το κλίμα του δυτικού άκρου της Ευρασίας; Μήπως οι Ευρωπαίοι ήταν απλώς τυχεροί που έπεσαν πάνω στα νησιά της Καραϊβικής, που είναι ιδανικά για την καλλιέργεια της πλούσιας σε θερμίδες ζάχαρης; Μήπως ο Νέος Κόσμος παρείχε στην Ευρώπη «σκιδνάδες γαίες» τις οποίες δεν διέθετε η Κίνα; Και μήπως έφταιγε απλώς ο νόμος του Μέρφι που τα κοιτάσματα άνθρακα της Κίνας ήταν πολύ πιο δύσκολο να εξορυχτούν και να μεταφερθούν απ' ό,τι της Ευρώπης;²¹ Ή μήπως η Κίνα έπεσε, υπό μία έννοια, θύμα της ίδιας της τής επιτυχίας – μήπως εγκλωβίστηκε δηλαδή σε μια «παγίδα ισορροπίας σε υψηλό επίπεδο» επειδή οι καλλιεργητές της ήταν ικανοί να εφοδιάζουν έναν τεράστιο αριθμό ανθρώπων με όσες ακριβώς θερμίδες αρκούσαν για την επιβίωσή τους;²² Μήπως η Αγγλία έγινε η πρώτη βιομηχανική χώρα κυρίως επειδή η κακή υγιεινή και οι αρρώστιες περιορίζαν σημαντικά τη διάρκεια της ζωής για την πλειονότητα των ανθρώπων, δίνοντας στη μειονότητα των πλουσίων και των

επιχειρηματιών περισσότερες πιθανότητες να μεταβιβάσουν τα γονίδιά τους στις επόμενες γενεές;²³

Ο αθάνατος Άγγλος λεξικογράφος Σάμιουελ Τζόνσον απέρριπτε όλες αυτές τις αστήρικτες ερμηνείες της υπεροχής της Δύσης. Στην *Ιστορία του Ρασέλα: Πρίγκιπα της Αβησσυνίας*, που δημοσιεύτηκε το 1759, βάζει τον Ρασέλα να απορεί:

Για ποιο λόγο [...] είναι τόσο ισχυροί οι Ευρωπαίοι; Ή, γιατί, αφού εκείνοι μπορούν τόσο εύκολα να επισκέπτονται την Ασία και την Αφρική για εμπόριο ή κατάκτηση, να μην μπορούν οι Ασιάτες και οι Αφρικανοί να εισβάλλουν στις δικές τους ακτές, να φυτεύουν αποικίες στα λιμάνια τους και να νομιμοποιούν τους φυσικούς ηγέτες τους; Ο ίδιος άνεμος που τους γυρίζει πίσω θα μας πήγαινε κατά κει.*

Και ο φιλόσοφος Ιμλάκ απαντά:

Είναι πιο ισχυροί από εμάς, Κύριε, επειδή είναι πιο σοφοί· η γνώση πάντα θα υπερισχύει της άγνοιας, όπως ο άνθρωπος δεσπόζει επί των άλλων ζώων. Δεν γνωρίζω, όμως, άλλον λόγο που να εξηγεί γιατί η γνώση τους είναι μεγαλύτερη από τη δική μας, πέρα από την ανεξερεύνητη βούληση του Υπέρτατου Όντος.²⁴

Η γνώση είναι πράγματι δύναμη αν παρέχει καλύτερους τρόπους για να πλοηγούμε πλοία, να εξορύσσουμε ορυκτά, να ρίχνουμε με πυροβόλα όπλα και να θεραπεύουμε αρρώστιες. Είναι, όμως, ακριβές ότι οι Ευρωπαίοι είχαν περισσότερες γνώσεις από άλλους λαούς; Ίσως το 1759 να είχαν· η επιστημονική καινοτομία για περίπου δυόμισι αιώνες μετά το 1650 ήταν σχεδόν αποκλειστικά δυτικής προέλευσης.²⁵ Το 1500, όμως; Όπως θα δούμε, η κινεζική τεχνολογία, τα ινδικά μαθηματικά και η αραβική αστρονομία προηγούνταν με μεγάλη διαφορά επί αιώνες.

Μήπως, λοιπόν, ήταν κάποια πιο ασαφής πολιτισμική διαφορά που έδωσε στους Ευρωπαίους τα εφόδια για να ξεπεράσουν τους ανατολίτες ομολόγους τους; Αυτό το επιχείρημα διατύπωσε ο Γερμανός κοινωνιολόγος Μαξ Βέμπερ. Το βρίσκουμε σε πολλές παραλλαγές—ατομισμός της μεσαιωνικής Αγγλίας, ουμανισμός και προτεσταντική ηθική—και έχει αναζητηθεί παντού, από τις διαθήκες Άγγλων αγροτών μέχρι

* Η απορία αυτή όντως διατυπωνόταν σε μη δυτικές αυτοκρατορίες κατά τον 18ο αιώνα. Το 1731, ο Οθωμανός συγγραφέας Ιμπραήμ Μουτεφερίκα ρωτούσε: «Γιατί τα χριστιανικά έθνη, που στο παρελθόν ήταν τόσο αδύναμα σε σύγκριση με τα μουσουλμανικά έθνη, αρχίζουν στους νεώτερους χρόνους όχι μόνο να κυριαρχούν σε τόσο μεγάλες εκτάσεις, αλλά ακόμα και να καταβάλλουν τις κάποτε νικηφόρες οθωμανικές στρατιές;».

τα λογιστικά βιβλία των εμπόρων της Μεσογείου και τους κανόνες εθιμοτυπίας στις βασιλικές αυλές. Στο βιβλίο *Ο Πλούτος και η Φτώχεια των Εθνών*, ο Ντέιβιντ Λάντες προτάσσει το επιχείρημα της πολιτισμικής διαφοράς υποστηρίζοντας ότι η Δυτική Ευρώπη ηγήθηκε του κόσμου επειδή ανέπτυξε την αυτόνομη πνευματική έρευνα, την επιστημονική μέθοδο επαλήθευσης και τον εξορθολογισμό της έρευνας και της διάδοσής της. Ακόμα κι αυτός, όμως, παραδεχόταν ότι χρειαζόταν και κάτι παραπάνω για να ευδοκιμήσει αυτός ο τρόπος λειτουργίας: χρηματοοικονομικούς διαμεσολαβητές και καλή διακυβέρνηση.²⁶ Όπως γίνεται όλο και πιο προφανές, το κλειδί είναι οι θεσμοί.

Από μια άποψη, βέβαια, οι θεσμοί είναι προϊόντα κουλτούρας. Επειδή, όμως, τυποποιούν ένα σύνολο κανόνων, οι θεσμοί είναι συχνά αυτό που διαφυλάσσει την τιμιότητα μιας κουλτούρας, καθορίζοντας πόσο συντελεί στην εκδήλωση καλής, και όχι κακής, συμπεριφοράς. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα, κατά τον 20ό αιώνα διεξήχθη μια σειρά πειραμάτων, με τα οποία επιβλήθηκαν πολύ διαφορετικοί θεσμοί σε δύο σύνολα Γερμανών (στην Ανατολή και τη Δύση), σε δύο σύνολα Κορεατών (στον Βορρά και τον Νότο) και δύο σύνολα Κινέζων (εντός και εκτός της Λαϊκής Δημοκρατίας). Τα αποτελέσματα ήταν πολύ εντυπωσιακά και το δίδαγμα ξεκάθαρο. Αν πάρουμε τους ίδιους ανθρώπους, που έχουν λίγο πολύ την ίδια κουλτούρα, και επιβάλλουμε κομμουνιστικούς θεσμούς σε μία ομάδα και καπιταλιστικούς θεσμούς σε μια άλλη, σχεδόν αμέσως θα υπάρξει απόκλιση στον τρόπο συμπεριφοράς τους.

Πολλοί ιστορικοί σήμερα θα συμφωνήσουν ότι οι πραγματικά βαθιές διαφορές ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό άκρο της Ευρασίας κατά τη δεκαετία του 1500 ήταν ελάχιστες. Και οι δύο περιοχές είχαν υιοθετήσει από νωρίς τη γεωργία, τις συναλλαγές με βάση την αγορά, καθώς και κρατικές δομές που βασιζόνταν στις πόλεις.²⁷ Αλλά υπήρχε μια ζωτικής σημασίας θεσμική διαφορά. Στην Κίνα είχε εδραιωθεί μια μονολιθική αυτοκρατορία, ενώ η Ευρώπη παρέμενε πολιτικά κατακερματισμένη. Στο βιβλίο *Όπλα, μικρόβια και ατσάλι*, ο Τζάρεντ Ντάιαμοντ εξήγησε γιατί η Ευρασία είχε προηγηθεί έναντι του υπόλοιπου κόσμου.²⁸ Έπρεπε, όμως, να δημοσιεύσει το δοκίμιό του με τίτλο «Πώς να πλουτίσετε» (“How to get rich”) το 1999 για να δώσει μian απάντηση στο ερώτημα γιατί η μία άκρη της Ευρασίας προχώρησε τόσο πολύ σε σχέση με την άλλη. Η απάντηση ήταν ότι, στις πεδιάδες της ανατολικής Ευρασίας, μονολιθικές αυτοκρατορίες κατέπνιγαν την καινοτομία, ενώ στην ορεινή και διαμερισμένη από ποτάμια δυτική Ευρασία πολυάριθμες μοναρχίες και πόλεις-κράτη επιδίδονταν σε δημιουργικό ανταγωνισμό και επικοινωνία.²⁹

Αυτή η απάντηση είναι ελκυστική, ωστόσο δεν επαρκεί. Αρκεί να δούμε δύο σειρές

από γκραβούρες με τίτλο *Τα βάρσανα του πολέμου*, που δημοσίευσε τη δεκαετία του 1630 ο καλλιτέχνης Ζακ Καλό από τη Λωρραίνη λες κι ήθελε να προειδοποιήσει τον υπόλοιπο κόσμο για τους κινδύνους της θρησκευτικής αντιπαράθεσης. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα ασήμαντα κράτη της Ευρώπης, καθώς και στο εσωτερικό τους, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα ήταν καταστροφικός, καθώς ερήμωσε μεγάλες εκτάσεις της κεντρικής Ευρώπης, ενώ βύθισε τα Βρετανικά Νησιά σε πάνω από έναν αιώνα επαναλαμβανόμενων εξουθενωτικών συγκρούσεων. Αυτό είναι συνήθως το αποτέλεσμα του πολιτικού κατακερματισμού. Αν αμφιβάλλετε, ρωτήστε τους κατοίκους της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Ο ανταγωνισμός έχει σίγουρα ρόλο στην ιστορία της υπεροχής της Δύσης, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο Ι – αλλά απλώς έναν ρόλο.

Σε αυτό το βιβλίο θέλω να δείξω πως αυτά που ξεχώρισαν τη Δύση από τους Υπόλοιπους –τα βασικά ελατήρια της παγκόσμιας ισχύος– ήταν έξι σαφώς καινοφανή συμπλέγματα θεσμών με τις σχετικές ιδέες και συμπεριφορές τους. Χάριν απλούστευσης, θα τα συνοψίσω σε έξι επικεφαλίδες:

1. Ανταγωνισμός
2. Επιστήμη
3. Δικαιώματα ιδιοκτησίας
4. Ιατρική
5. Καταναλωτική κοινωνία
6. Εργασιακή ηθική

Για να χρησιμοποιήσουμε τη φρασεολογία του σημερινού μηχανογραφημένου και συγχρονισμένου κόσμου, αυτές ήταν οι έξι «βασικές» εφαρμογές –killer applications ή killer apps– που επέτρεψαν σε μια μειονότητα της ανθρωπότητας προερχόμενη από το δυτικό άκρο της Ευρασίας να κυριαρχήσει στον κόσμο για σχεδόν 500 χρόνια.

Τώρα, προτού μου στείλετε επιστολές αγανάκτησης, αντιτάσσοντας το επιχείρημα ότι μου έχει διαφύγει κάποια ζωτικής σημασίας πτυχή της υπεροχής της Δύσης, όπως ο καπιταλισμός ή η ελευθερία ή η δημοκρατία (ή αλλιώς τα όπλα, τα μικρόβια και το ασφάλι), παρακαλώ διαβάστε τους παρακάτω σύντομους ορισμούς.

1. Ανταγωνισμός: αποκέντρωση τόσο της πολιτικής, όσο και της οικονομικής

ζωής, που αποτέλεσε το εφαλτήριο για τη δημιουργία αφενός του εθνικού κράτους και, αφετέρου, του καπιταλισμού.

2. Επιστήμη: μέθοδος μελέτης, κατανόησης και τελικά αλλαγής του φυσικού κόσμου, η οποία πρόσφερε (μεταξύ άλλων) στη Δύση τεράστιο στρατιωτικό πλεονέκτημα έναντι των Υπόλοιπων.
3. Δικαιώματα ιδιοκτησίας: το κράτος δικαίου ως μέσο προστασίας των ιδιωτών ιδιοκτητών και ειρηνικής επίλυσης διαφωνιών ανάμεσά τους, που αποτέλεσε τη βάση για την πιο σταθερή μορφή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.
4. Ιατρική: κλάδος της επιστήμης που κατέστησε δυνατή μια μεγάλη βελτίωση της υγείας και του προσδόκιμου ζωής, ξεκινώντας από τις δυτικές κοινωνίες, αλλά και τις αποικίες τους.
5. Καταναλωτική κοινωνία: τρόπος υλικής διαβίωσης όπου η παραγωγή και αγορά ρουχισμού και άλλων καταναλωτικών αγαθών διαδραματίζει κεντρικό οικονομικό ρόλο, χωρίς τον οποίο η Βιομηχανική Επανάσταση δεν θα ήταν βιώσιμη.
6. Εργασιακή ηθική: ένα ηθικό πλαίσιο και ένας τρόπος δραστηριότητας που προκύπτει (μεταξύ άλλων πηγών) από την προτεσταντική χριστιανοσύνη και αποτελεί το συνδεδετικό υλικό της δυναμικής και δυναμικά ασταθούς κοινωνίας που δημιουργούν οι εφαρμογές 1 έως 5.

Μην ξεγελιάστε: δεν πρόκειται για μια ακόμα αυτάρεσκη εκδοχή του «Θριάμβου της Δύσης».³⁰ Θέλω να δείξω ότι δεν οδήγησε μόνο η ανωτερότητα της Δύσης στην κατάκτηση και τον αποικισμό τόσο μεγάλου μέρους του υπόλοιπου κόσμου· ήταν και η συμπτωματική αδυναμία των αντιπάλων της Δύσης. Τη δεκαετία του 1640, λόγω χάρη, ένας συνδυασμός δημοσιονομικής και νομισματικής κρίσης, κλιματικής αλλαγής και επιδημιών γέννησε την επανάσταση και την τελική κρίση της δυναστείας των Μινγκ. Αυτό δεν είχε καμία σχέση με τη Δύση. Παρομοίως, η πολιτική και στρατιωτική παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προέκυψε περισσότερο εκ των έσω, παρά επιβλήθηκε εξωτερικά. Οι πολιτικοί θεσμοί της βόρειας Αμερικής ευδοκίμους την ίδια στιγμή που της νοτίου Αμερικής σάπιζαν· όμως για την αποτυχία του Σιμόν Μπολίβαρ να δημιουργήσει τις Ηνωμένες Πολιτείες της Λατινικής Αμερικής δεν ευθύνονταν οι γκρίνγκο.

Το αποφασιστικής σημασίας ζήτημα είναι ότι η διαφορά ανάμεσα στη Δύση και τους Υπόλοιπους ήταν θεσμική. Η Δυτική Ευρώπη ξεπέρασε την Κίνα εν μέρει επειδή

στη Δύση υπήρχε μεγαλύτερος ανταγωνισμός τόσο στη σφαίρα της πολιτικής, όσο και στη σφαίρα της οικονομίας. Η Αυστρία, η Πρωσία και πιο πρόσφατα ακόμα και η Ρωσία έγιναν πιο αποτελεσματικές από διοικητικής και στρατιωτικής άποψης επειδή το δίκτυο που παρήγαγε την Επιστημονική Επανάσταση προέκυψε στον χριστιανικό και όχι στον μουσουλμανικό κόσμο. Οι πρώην αποικίες της βόρειας Αμερικής τα πήγαν πολύ καλύτερα από εκείνες της νότιας επειδή οι Βρετανοί άποικοι εγκαθίδρυσαν στον Βορρά ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και πολιτικής εκπροσώπησης από εκείνο που είχαν οικοδομήσει οι Ισπανοί και οι Πορτογάλοι στον Νότο. (Ο Βορράς αποτελούσε «καθεστώς ανοικτής πρόσβασης», όχι κλειστό σύστημα που λειτουργούσε προς το συμφέρον προσοδοθηρικών κλειστών ελίτ.)³¹ Οι ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες μπόρεσαν να διεισδύσουν στην Αφρική όχι μόνο επειδή διέθεταν το πολυβόλο Μαξίμ, αλλά και επειδή είχαν επινοήσει εμβόλια ενάντια στις τροπικές νόσους στις οποίες οι Αφρικανοί ήταν εξίσου ευάλωτοι.

Ομοίως, το γεγονός ότι η Δύση εκβιομηχανίστηκε νωρίτερα αντανakλούσε θεσμικά πλεονεκτήματα: η δυνατότητα δημιουργίας μιας κοινωνίας μαζικής κατανάλωσης υπήρχε στα Βρετανικά Νησιά πολύ πριν από την έλευση και τη διάδοση της ατμοκίνησης ή του εργοστασιακού συστήματος. Ακόμα και μετά την παγκόσμια διάδοση της βιομηχανικής τεχνολογίας, η διαφορά ανάμεσα στη Δύση και τους Υπόλοιπους διατηρήθηκε· και μάλιστα διευρύνθηκε. Έχοντας πλήρως τυποποιημένα κλωστοϋφαντουργικά μηχανήματα, ο Ευρωπαίος ή ο Βορειοαμερικανός εργάτης εξακολουθούσε να είναι σε θέση να εργάζεται πιο παραγωγικά, ο δε καπιταλιστής εργοδότης του ήταν σε θέση να συσσωρεύει πλούτο πιο γρήγορα απ' ό,τι οι ανατολίτες ομόλογοί τους.³² Η επένδυση στη δημόσια υγεία και παιδεία απέφερε υψηλά μερίσματα· όπου ήταν ανύπαρκτη, ο κόσμος απλώς έμενε φτωχός.³³ Το βιβλίο αυτό ασχολείται με όλες αυτές τις διαφορές – με το γιατί υπήρχαν και με το γιατί μετρούσαν τόσο πολύ.

Μέχρι στιγμής, έχω χρησιμοποιήσει λέξεις όπως «Δύση» και «δυτικός» κάπως πρόχειρα. Αλλά τι ακριβώς εννοώ –ή σε ποιους τόπους αναφέρομαι– με τον όρο «δυτικός πολιτισμός»; Μεταπολεμικά, οι λευκοί, αγγλοσάξονες προτεστάντες άντρες τοποθετούσαν λίγο πολύ ενστικτωδώς τη Δύση (γνωστή και ως «ελεύθερο κόσμο») σε έναν σχετικά στενό διάδρομο που εκτεινόταν (οπωσδήποτε) από το Λονδίνο στο Λέξινγκτον της Μασαχουσέτης και (πιθανώς) από το Στρασβούργο στο Σαν Φρανσίσκο. Το 1945, με τον αχό της μάχης να μην έχει ακόμα καταλαγιάσει, η πρώτη γλώσσα στη Δύση ήταν τα αγγλικά και ακολουθούσαν διστακτικά τα γαλλικά. Με την επιτυχία της

ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, η λέσχη της Δύσης μεγάλωσε. Ελάχιστοι πλέον αμφισβητούν ότι οι Κάτω Χώρες, η Γαλλία, η Γερμανία, η Ιταλία, η Πορτογαλία, η Σκανδιναβία και η Ισπανία ανήκουν όλες στη Δύση, ενώ η Ελλάδα είναι αυτοδίκαια μέλος, παρά τη μετέπειτα αφοσίωσή της στην ορθοδοξία, χάρη στο διαρκές μας χρέος έναντι της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και στα πιο πρόσφατα χρέη των Ελλήνων έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Τι γίνεται, όμως, με την υπόλοιπη νότια και ανατολική Μεσόγειο, που δεν περιλαμβάνει μόνο τα Βαλκάνια βορείως της Πελοποννήσου, αλλά επίσης τη βόρειο Αφρική και την Ανατολία; Τι γίνεται με την Αίγυπτο και τη Μεσοποταμία, τα φυτώρια των πρώτων πολιτισμών; Ανήκει, άραγε, στη Δύση η Νότια Αμερική – που αποικίστηκε από Ευρωπαίους όπως και η Βόρεια και γεωγραφικά βρίσκεται στο ίδιο ημισφαίριο; Και τι γίνεται με τη Ρωσία; Είναι, άραγε, η ευρωπαϊκή Ρωσία πραγματικά μέρος της Δύσης, ενώ η Ρωσία πέραν των Ουραλίων αποτελεί από κάποια άποψη τμήμα της Ανατολής; Σε όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, η Σοβιετική Ένωση και οι δορυφόροι της ονομάζονταν «ανατολικό μπλοκ». Σίγουρα, όμως, έχει βάση το να πούμε ότι η Σοβιετική Ένωση ήταν προϊόν του δυτικού πολιτισμού όσο και οι Ηνωμένες Πολιτείες. Η βασική ιδεολογία της είχε περίπου την ίδια βικτωριανή προέλευση με τον εθνικισμό, το κίνημα κατά της δουλείας και το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες – γεννήθηκε και ανατράφηκε στο παλιό κυκλικό Αναγνωστήριο της Βρετανικής Βιβλιοθήκης. Και το γεωγραφικό εύρος της δεν ήταν λιγότερο απότοκο της ευρωπαϊκής επέκτασης και αποίκησης απ' ό,τι ο αποικισμός της αμερικανικής ηπείρου. Στην κεντρική Ασία, όπως και στη Νότια Αμερική, οι Ευρωπαίοι διαφέντευαν μη Ευρωπαίους. Από αυτή την άποψη, όσα συνέβησαν το 1991 αποτέλεσαν απλώς τον θάνατο της τελευταίας ευρωπαϊκής αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά, ανάμεσα στους πρόσφατους ορισμούς του δυτικού πολιτισμού, τη μεγαλύτερη επιρροή την ασκεί εκείνος του Σάμιουελ Χάντιγκτον, ο οποίος δεν εξαιρεί μόνο τη Ρωσία, αλλά και όλες τις χώρες με ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση. Η Δύση του Χάντιγκτον αποτελείται μόνο από τη δυτική και την κεντρική Ευρώπη (εξαιρουμένης της ορθόδοξης ανατολικής), τη βόρεια Αμερική (εξαιρουμένου του Μεξικού) και την Αυστραλασία. Η Ελλάδα, το Ισραήλ, η Ρουμανία και η Ουκρανία δεν πιάνουν τη βάση ούτε άλλωστε τα νησιά της Καραϊβικής, παρά το γεγονός ότι πολλά είναι εξίσου δυτικά με τη Φλόριδα.³⁴

Η «Δύση», λοιπόν, είναι πολλά παραπάνω από μια απλή γεωγραφική έκφραση. Είναι ένα σύνολο από κανόνες, συμπεριφορές και θεσμούς που τα όριά τους είναι εντελώς ασαφή. Αξίζει να συλλογιστούμε τι συνεπάγεται αυτό. Είναι άραγε δυνατόν

μια ασιατική κοινωνία να γίνει δυτική, αν ασπαστεί δυτικούς κανόνες ένδυσης και επιχειρηματικότητας, όπως έκανε η Ιαπωνία από την περίοδο Μείτζι και μετά και όπως φαίνεται να κάνει σήμερα μεγάλο μέρος της υπόλοιπης Ασίας; Κάποτε ήταν της μόδας να επιμένουμε ότι το καπιταλιστικό «κοσμοσύστημα» επέβαλλε έναν μόνιμο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στο δυτικό κέντρο και την περιφέρεια των Υπόλοιπων.³⁵ Τι γίνεται, όμως, αν ολόκληρος ο κόσμος καταντήσει τελικά να δυτικοποιηθεί, τουλάχιστον όσον αφορά την εμφάνιση και τον τρόπο ζωής; Ή μήπως οι άλλοι πολιτισμοί είναι, σύμφωνα με τον διάσημο ισχυρισμό του Χάντιγκτον, πιο προσαρμοστικοί – ιδίως ο «σινικός» πολιτισμός, δηλαδή η Ευρύτερη Κίνα* και το Ισλάμ, με τα «ματωμένα σύνορα και σπλάχνα» του;³⁶ Σε τι βαθμό είναι η υιοθέτηση από μέρους τους δυτικών τρόπων δράσης απλώς ένας επιδερμικός εκσυγχρονισμός χωρίς πολιτισμικό βάθος; Πρόκειται για ερωτήματα με τα οποία θα ασχοληθώ στη συνέχεια.

Ένα άλλο αίνιγμα με τον δυτικό πολιτισμό είναι ότι η έλλειψη ενότητας φαίνεται να αποτελεί ένα από τα καθοριστικά του χαρακτηριστικά. Στις αρχές της δεκαετίας του 2000 πολλοί Αμερικανοί σχολιαστές παραπονέθηκαν για τη «διεύρυνση του Ατλαντικού» – την κατάρρευση των κοινών αξιών που έδεναν τις Ηνωμένες Πολιτείες με τους δυτικοευρωπαίους συμμάχους τους κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου.³⁷ Αν και έχει γίνει κάπως πιο σαφές σήμερα απ' ό,τι ήταν την εποχή που υπουργός Εξωτερικών ήταν ο Χένρι Κίσινγκερ σε ποιον πρέπει να τηλεφωνήσει ένας Αμερικανός πολιτικός όταν θέλει να μιλήσει με την Ευρώπη, είναι πιο δύσκολο να πούμε ποιος σηκώνει το τηλέφωνο εκ μέρους του δυτικού πολιτισμού. Όμως η τρέχουσα διαίρεση ανάμεσα στην Αμερική και την «Παλιά Ευρώπη» είναι ήπια και φιλική σε σύγκριση με τα μεγάλα σχίσματα του παρελθόντος για ζητήματα θρησκείας και ιδεολογίας – ακόμα και για το νόημα του ίδιου του πολιτισμού. Κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Γερμανοί διατείνονταν ότι πολεμούσαν για μια ανώτερη *Kultur* και ενάντια στον ευτελή και επιδεικτικό, υλιστικό αγγλογαλλικό *πολιτισμό* (διάκριση που έκαναν, μεταξύ άλλων, ο Τόμας Μαν και ο Σίγκμουντ Φρόιντ). Όμως αυτή η διάκριση δύσκολα συμβιβάζεται με την πυρπόληση της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου του Λέουβεν και τις συνοπτικές εκτελέσεις Βέλγων αμάχων κατά την πρώτη φάση του πολέμου. Οι Βρετανοί προπαγανδιστές ανταπέδωσαν χαρακτηρίζοντας τους Γερμανούς «Ούν-

* Είναι αρκετά ιδιότυπη ιδέα ένας από τους πιο σεβαστούς πολιτισμούς του κόσμου να έχει μια ονομασία την οποία κανείς δεν έχει ακούσει, εκτός από έναν θεωρητικό της πολιτικής. Στο αρχικό του δοκίμιο του 1993 ο Χάντιγκτον χρησιμοποίησε τον όρο «Κομφουκιανός».

νους» –απολίτιστους βαρβάρους– και ονομάζοντας τον ίδιο τον πόλεμο «Μεγάλο Πόλεμο για τον Πολιτισμό» πάνω στο δικό τους παράσημο της Νίκης.³⁸ Σάμπως έχει περισσότερο νόημα να αναφερόμαστε σήμερα στη «Δύση» ως έναν ενιαίο πολιτισμό απ' ό,τι το 1918;

Τέλος, αξίζει να θυμόμαστε ότι ο δυτικός πολιτισμός παρήκμασε και κατέρρευσε άλλη μια φορά στο παρελθόν. Τα ρωμαϊκά ερείπια που είναι διασκορπισμένα σε όλη την Ευρώπη, τη βόρειο Αφρική και την Εγγύς Ανατολή μας το θυμίζουν έντονα. Η πρώτη έκδοση της Δύσης –ο Δυτικός Πολιτισμός 1.0– προέκυψε στη λεγόμενη «εύφορη ημισέληνο» που εκτείνεται από την Κοιλιάδα του Νείλου μέχρι τη συμβολή του Ευφράτη και του Τίγρη, και έφτασε δύο φορές στο απόγειό της με την αθηναϊκή δημοκρατία και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία.³⁹ Αναπόσπαστα στοιχεία του σημερινού πολιτισμού μας –όχι μόνο η δημοκρατία, αλλά και ο αθλητισμός, η αριθμητική, το αστικό δίκαιο, η γεωμετρία, ο κλασικός αρχιτεκτονικός ρυθμός και μεγάλο ποσοστό των λέξεων της σύγχρονης αγγλικής γλώσσας– προέρχονταν από την αρχαία Δύση. Στην ακμή της, η ρωμαϊκή αυτοκρατορία αποτελούσε ένα εκπληκτικά περίπλοκο και εξελιγμένο σύστημα. Σιτηρά, προϊόντα μεταποίησης και νομίσματα κυκλοφορούσαν σε μια οικονομία που απλωνόταν από τα βόρεια της Αγγλίας μέχρι τις άνω εκτάσεις του Νείλου, η ευρυμάθεια ανθούσε, υπήρχε δίκαιο, ιατρική, ακόμα και εμπορικά κέντρα, όπως το Φόρουμ του Τραϊανού στη Ρώμη. Όμως αυτή η έκδοση του δυτικού πολιτισμού παρήκμασε και κατόπιν κατέρρευσε με εντυπωσιακή ταχύτητα τον 5ο αιώνα μ.Χ., διαλυμένη από εισβολές βαρβάρων και εσωτερικούς διχασμούς. Σε διάστημα μιας γενεάς, η απέραντη αυτοκρατορική μητρόπολη της Ρώμης ερειπώθηκε, τα υδραγωγεία έπαψαν να λειτουργούν, οι μεγαλόπρεπες αγορές ερήμωσαν. Η γνώση της κλασικής Δύσης θα είχε χαθεί ολωσδιόλου, αν δεν υπήρχαν οι βιβλιοθηκάριοι του Βυζαντίου,⁴⁰ οι μοναχοί της Ιρλανδίας⁴¹ και οι πάπες και οι ιερείς της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας – χωρίς να ξεχνάμε, βέβαια, τους Αββασίδες χαλίφηδες.⁴² Χωρίς τη διαχείρισή τους, ο πολιτισμός της Δύσης δεν θα είχε ξαναγεννηθεί όπως ξαναγεννήθηκε στην Ιταλία της Αναγέννησης.

Είναι άραγε η παρακμή και η πτώση η μοίρα που διαγράφεται για τον Δυτικό Πολιτισμό 2.0; Με δημογραφικούς όρους, ο πληθυσμός των κοινωνιών της Δύσης αντιπροσώπευε για καιρό μία μειονότητα των κατοίκων της υφής, η οποία, όμως, σήμερα συρρικνώνεται ολοένα και περισσότερο. Οι κάποτε κυρίαρχες οικονομίες των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ευρώπης αντιμετωπίζουν πλέον την υπαρκτή προοπτική να τις ξεπεράσει η Κίνα μέσα σε είκοσι ή ακόμα και δέκα χρόνια, ενώ η

Βραζιλία και η Ινδία δεν βρίσκονται πολύ πιο πίσω. Η «σκληρή ισχύς» της Δύσης φαίνεται να δοκιμάζεται στην ευρύτερη Μέση Ανατολή, από το Ιράκ μέχρι το Αφγανιστάν, την ίδια στιγμή που αποσαθρώνεται η «Συναίνεση της Ουάσιγκτον» περί οικονομικής πολιτικής της ελεύθερης αγοράς. Η χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2007 φαίνεται, επίσης, να υποδηλώνει ένα θεμελιώδες ελάττωμα στην καρδιά της καταναλωτικής κοινωνίας, η οποία δίνει έμφαση στην τροφοδοτούμενη από χρέη λιανεμπορική θεραπεία. Η προτεσταντική ηθική της οικονομίας που κάποτε φαινόταν να κατέχει κεντρική θέση στο δυτικό γίγνεσθαι έχει σχεδόν εξαφανιστεί. Στο μεταξύ, οι ελίτ της Δύσης βασανίζονται από σχεδόν χλιαστικούς φόβους μιας επικείμενης περιβαλλοντικής Αποκάλυψης.

Επιπλέον, ο δυτικός πολιτισμός φαίνεται πως έχει χάσει την εμπιστοσύνη στον ίδιο του τον εαυτό. Αρχής γενομένης από το Στάνφορντ το 1963, διάφορα μεγάλα πανεπιστήμια έπαψαν το ένα μετά το άλλο να προσφέρουν το κλασικό μάθημα της Ιστορίας του «Δυτικού Πολιτισμού» στους προπτυχιακούς φοιτητές τους. Αλλά και στα σχολεία, η υπερροπική αφήγηση της ανόδου της Δύσης έχει γίνει ντεμοντέ. Χάρη σε μια λόξα των παιδαγωγών που τοποθέτησε τις «ιστορικές δεξιότητες» πάνω από τη γνώση, στο όνομα της «Νέας Ιστορίας» –σε συνδυασμό με τις αθέλητες συνέπειες της διαδικασίας αναμόρφωσης της διδακτέας ύλης– πάρα πολλοί Βρετανοί μαθητές ολοκληρώνουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση γνωρίζοντας μόνο κάποια ασύνδετα αποσπάσματα της ιστορίας της Δύσης: Ερρίκος Η΄ και Χίτλερ, με μια δόση από Μάρτιν Λούθερ Κινγκ. Μια έρευνα σε πρωτοετείς φοιτητές Ιστορίας κορυφαίου βρετανικού πανεπιστημίου αποκάλυψε ότι μόνο το 34% γνώριζε ποιος ήταν ο Άγγλος μονάρχης την εποχή της [ισπανικής] Αρμάδας, μόνο το 31% γνώριζε πού διεξήχθη ο Πόλεμος των Μπόερ, μόνο το 16% γνώριζε ποιος διοικούσε τις βρετανικές δυνάμεις στο Βατερλό (υπερδιπλάσιο ποσοστό νόμιζε πως ήταν ο Νέλσον, αντί για τον Ουέλιγκτον) και μόλις το 11% μπορούσε να κατονομάσει έστω έναν Βρετανό πρωθυπουργό του 19ου αιώνα.⁴³ Σε παρεμφερή έρευνα σε παιδιά από την Αγγλία ηλικίας από έντεκα έως δεκαοκτώ ετών, το 17% νόμιζε ότι ο Όλιβερ Κρόμγουελ είχε πολεμήσει στη μάχη του Χέιστινγκς, ενώ το 25% τοποθέτησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε λάθος αιώνα.⁴⁴ Επίσης, σε όλο τον αγγλόφωνο κόσμο έχει κερδίσει έδαφος το επιχείρημα ότι πρέπει να μελετάμε άλλες κουλτούρες, όχι τη δική μας. Το μουσικό απάνθισμα που σάλθηθε στο εξώτερο διάστημα με το διαστημόπλοιο *Βόγιατζερ* το 1977 περιλάμβανε 27 κομμάτια, μόνο δέκα από τα οποία ανήκαν σε Δυτικούς συνθέτες, στους οποίους δεν περιλαμβάνονταν μόνο ο Μπαχ, ο Μότσαρτ και ο Μπετόβεν, αλλά και ο Λιούις Άρ-

μστρονγκ, ο Τσακ Μπέρι και ο Μπλάιντ Γουίλι Τζόνσον. Μια ιστορία του κόσμου «σε 100 αντικείμενα», που δημοσίευσε ο Διευθυντής του Βρετανικού Μουσείου το 2010, δεν περιλάμβανε περισσότερα από τριάντα προϊόντα του δυτικού πολιτισμού.⁴⁵

Παρ' όλα αυτά, κάθε ιστορία των πολιτισμών του κόσμου που υποτιμά τον βαθμό της σταδιακής τους υποταγής στη Δύση μετά το 1500 χάνει την ουσία – αυτό που χρήζει εξήγησης περισσότερο από καθετί άλλο. Η άνοδος της Δύσης είναι, πολύ απλά, το σημαντικότερο ιστορικό φαινόμενο του δεύτερου μισού της δεύτερης χιλιετίας μετά Χριστόν. Είναι η αφήγηση που αποτελεί τον πυρήνα της σύγχρονης Ιστορίας. Είναι, ίσως, ο πιο προκλητικός γρίφος που πρέπει να λύσουν οι ιστορικοί. Και δεν πρέπει να τον λύσουμε απλώς και μόνο για να ικανοποιήσουμε την περιέργειά μας. Επειδή μόνο εντοπίζοντας τα πραγματικά αίτια της υπεροχής της Δύσης μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα εκτιμήσουμε με κάποια ακρίβεια τη δική μας επικείμενη παρακμή και πτώση.

Ανταγωνισμός

Η Κίνα φαίνεται πως έχει μείνει από καιρό στάσιμη, και μάλλον από καιρό απέκτησε το σύνολο του πλούτου που συνάδει με τη φύση των νόμων και των θεσμών της. Όμως αυτό το σύνολο είναι ενδεχομένως κατώτερο από εκείνο που θα επέτρεπε η φύση του εδάφους, του κλίματος και της κατάστασης της χώρας, αν υπήρχαν άλλοι νόμοι και θεσμοί. Μια χώρα που παραμελεί ή απεχθάνεται το εξωτερικό εμπόριο, και η οποία επιτρέπει την είσοδο σκαφών ξένων εθνών σε ένα ή δύο μόνο λιμάνια της, δεν μπορεί να διεκπεραιώσει τον ίδιο όγκο συναλλαγών που ίσως θα διεκπεραίωνε με διαφορετικούς νόμους και θεσμούς. [...] Ένα εκτενέστερο εξωτερικό εμπόριο [...] σίγουρα θα αύξανε σημαντικά τα βιομηχανικά προϊόντα της Κίνας και θα βελτίωνε κατά πολύ τις παραγωγικές δυνάμεις της μεταποιητικής της βιομηχανίας. Με μια εκτενέστερη ναυσιπλοΐα, οι Κινέζοι θα μάθαιναν φυσιολογικά την τέχνη της χρήσης και κατασκευής όλων των διαφορετικών μηχανών που χρησιμοποιούνται σε άλλες χώρες, καθώς και τις άλλες βελτιώσεις της τέχνης και της βιομηχανίας που εφαρμόζονται σε διάφορα μέρη ανά τον κόσμο.

Άνταμ Σμιθ

Γιατί είναι μικροί και παρ' όλα αυτά δυνατοί; Γιατί είμαστε μεγάλοι και παρ' όλα αυτά αδύναμοι; [...] Το μόνο που πρέπει να διδαχτούμε από τους βαρβάρους είναι [...] ό,τι αφορά γερά κατασκευασμένα πλοία και αποτελεσματικά πυροβόλα όπλα.

Φενγκ Κουέι-φεν

ΔΥΟ ΠΟΤΑΜΙΑ

Την Απαγορευμένη Πόλη (Γκουγκόνγκ) την έχτισαν στο κέντρο του Πεκίνου πάνω από ένα εκατομμύριο εργάτες, χρησιμοποιώντας υλικά από ολόκληρη την Κινεζική Αυτοκρατορία. Η Απαγορευμένη Πόλη, η οποία περιλαμβάνει σχεδόν χίλια κτίρια, διευθετημένα, κατασκευασμένα και διακοσμημένα έτσι ώστε να συμβολίζουν την ισχύ της δυναστείας των Μινγκ, δεν αποτελεί μόνο κειμήλιο ενός πολιτισμού που κάποτε ήταν ο σημαντικότερος στον κόσμο· αποτελεί και υπενθύμιση ότι κανένας πολιτισμός δεν διαρκεί για πάντα. Ακόμα και το 1776, ο Άνταμ Σμιθ μπορούσε να αναφέρεται

στην Κίνα ως «μία από τις πλουσιότερες, δηλαδή μία από τις πιο γόνιμες, καλύτερα καλλιεργημένες, πιο φιλόπονες, και πιο πολυπληθείς χώρες στον κόσμο [...] μια χώρα πολύ πιο πλούσια από οποιοδήποτε μέρος της Ευρώπης». Παρ' όλα αυτά, ο Σμιθ χαρακτήριζε, επίσης, την Κίνα ως «στάσιμη» ή «αδρανή».¹ Ως προς αυτό είχε σίγουρα δίκιο. Σε λιγότερο από έναν αιώνα μετά την κατασκευή της Απαγορευμένης Πόλης, στο διάστημα 1406-1420, μπορούμε να πούμε ότι άρχισε η σχετική παρακμή της Ανατολής. Για τα πάμφτωχα, ρημαγμένα από τις συγκρούσεις ασήμαντα κράτη της Δυτικής Ευρώπης άρχιζε μισή χιλιετία σχεδόν ανεμπόδιστη επέκταση. Στο μεταξύ, οι μεγάλες αυτοκρατορίες της Ανατολής παρέμεναν στάσιμες και αργότερα υπέκυψαν στην κυριαρχία της Δύσης.

Γιατί η Κίνα κατέρρευε, ενώ η Ευρώπη προόδευε με αργά, αλλά σίγουρα βήματα; Η κύρια απάντηση του Σμιθ ήταν ότι οι Κινέζοι είχαν παραλείψει να «ενθαρρύνουν το εξωτερικό εμπόριο», άρα είχαν χάσει όλα τα οφέλη του συγκριτικού πλεονεκτήματος και του διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Υπήρχαν, όμως, και άλλες πιθανές εξηγήσεις. Γράφοντας κατά τη δεκαετία του 1740, ο Σαρλ ντε Σεκοντά, βαρόνος του Μοντεσκιέ, απέδιδε την ευθύνη στο «παγιωμένο σύστημα τυραννίας», το οποίο απέδιδε στον εξαιρετικά μεγάλο πληθυσμό της Κίνας, ο οποίος με τη σειρά του οφειλόταν στις καιρικές συνθήκες της ανατολικής Ασίας:

Ιδού τι σκέφτομαι: η Ασία δεν διαθέτει εύκρατη ζώνη όπως θα έπρεπε, μιας και μέρη που βρίσκονται σε πολύ ψυχρά κλίματα εφάπτονται άμεσα με μέρη εξαιρετικά ζεστά, δηλαδή την Τουρκία, την Περσία, την Ινδία, την Κίνα, την Κορέα και την Ιαπωνία. Στην Ευρώπη, αντιθέτως, η εύκρατη ζώνη είναι πολύ εκτεταμένη: [...] συνεπάγεται λοιπόν ότι κάθε [χώρα] μοιάζει με τη χώρα που βρίσκεται δίπλα της: ότι δεν υπάρχει εξαιρετική διαφορά ανάμεσά τους. [...] Έπεται λοιπόν ότι στην Ασία τα ισχυρά έθνη έρχονται σε αντιπαράθεση με τα αδύναμα: οι πολεμόχαροι, γενναίοι και δραστήριοι λαοί έρχονται σε άμεση επαφή με λαούς νωθρούς, μαλθακούς και άτολμους: συνεπώς οι μεν πρέπει να κατακτήσουν και οι δε να κατακτηθούν. Στην Ευρώπη, αντιθέτως, τα ισχυρά έθνη έρχονται σε αντιπαράθεση με ισχυρά: και όσα συνασπίζονται έχουν σχεδόν την ίδια ανδρεία. Αυτή είναι η σημαντικότερη αιτία της αδυναμίας της Ασίας και της δύναμης της Ευρώπης: της ελευθερίας της Ευρώπης, και της δουλείας της Ασίας: μια αιτία στην οποία δεν θυμάμαι να έχει ποτέ δοθεί προσοχή.²

Μεταγενέστεροι Ευρωπαίοι συγγραφείς πίστευαν ότι η Ανατολή είχε βρεθεί σε μειονεκτική θέση εξαιτίας της δυτικής τεχνολογίας – συγκεκριμένα, εξαιτίας της τεχνολογίας η οποία στη συνέχεια γέννησε τη Βιομηχανική Επανάσταση. Σίγουρα αυτή

την εντύπωση σχημάτισε ο κόμης Μακάρντνεϊ μετά την αναμφισβήτητα απογοητευτική αποστολή του στην αυτοκρατορική αυλή της Κίνας το 1793 (βλ. παρακάτω). Ένα άλλο επιχείρημα, δημοφιλές κατά τον 20ό αιώνα, ήταν ότι η κομφουκιανή φιλοσοφία παρεμπόδιζε την καινοτομία. Όμως οι ερμηνείες εκείνης της εποχής για την υστέρηση της Ανατολής ήταν εσφαλμένες. Η πρώτη από τις έξι χαρακτηριστικές «βασικές εφαρμογές» (killer applications) που διέθετε η Δύση και έλειπαν από την Ανατολή δεν είχε να κάνει ούτε με το εμπόριο ούτε με το κλίμα, την τεχνολογία ή τη φιλοσοφία. Πάνω απ' όλα, όπως αντιλήφθηκε καθαρά ο Σμιθ, είχε να κάνει με τους θεσμούς.

Αν το 1420 είχατε ταξιδέψει κατά μήκος δύο ποταμών –του Τάμεση και του Γιανγκτσέ– θα είχατε μείνει εμβρόντητοι από την αντίθεση.

Ο Γιανγκτσέ αποτελούσε τμήμα ενός απέραντου δικτύου πλωτών οδών που συνέδεε τη Ναντσίνγκ με το Πεκίνο σε απόσταση άνω των 800 χιλιομέτρων προς βορρά, και τη Χανγκζού στο νότο. Βάση αυτού του συστήματος ήταν το Μεγάλο Κανάλι, το οποίο στη μέγιστη έκτασή του ξεπερνούσε τα 1.600 χιλιόμετρα. Το κανάλι χρονολογούνταν από τον 7ο π.Χ. αιώνα, διέθετε υδατοφράχτες οι οποίοι είχαν καθιερωθεί ήδη από τον 10ο μ.Χ. αιώνα, καθώς και εξαιρετικές γέφυρες όπως η Πολύτιμη Ζώνη με τις πολυάριθμες καμάρες, και αποκαταστάθηκε και βελτιώθηκε σε μεγάλο βαθμό την περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα της δυναστείας των Μινγκ Γιονγκκέ (1402-1424). Όταν πια ο αρχιμηχανικός του, ο Μπαί Γινγκ, ολοκλήρωσε την κατασκευή φραγμάτων και την εκτροπή της ροής του Κίτρινου Ποταμού, σχεδόν 12.000 φορηγίδες φορτωμένες σιτηρά μπορούσαν κάθε χρόνο να καταπλέουν και να αναπλέουν το κανάλι.³ Περίπου 50.000 άντρες απασχολούνταν στη συντήρησή του. Στη Δύση, βέβαια, το μεγαλύτερο από τα μεγάλα κανάλια θα είναι πάντα εκείνο της Βενετίας. Όμως ακόμα και ο ατρόμητος Βενετός ταξιδιώτης Μάρκο Πόλο, που επισκέφτηκε την Κίνα τη δεκαετία του 1270, εντυπωσιάστηκε από τον όγκο της κυκλοφορίας στον Γιανγκτσέ:

Το πλήθος των σκαφών που διασχίζουν αυτό το μεγάλο ποτάμι είναι τόσο τεράστιο, ώστε κανείς απ' όσους διαβάσουν ή ακούσουν για αυτό δεν θα το πιστέψει. Η ποσότητα των εμπορευμάτων που μεταφέρονται κατά μήκος του είναι απίστευτη. Για την ακρίβεια, είναι τόσο μεγάλος, ώστε θυμίζει μάλλον θάλασσα παρά ποτάμι.

Το Μεγάλο Κανάλι της Κίνας δεν εξυπηρετούσε μόνο ως κύρια αρτηρία εσωτερικού εμπορίου. Έδινε, επίσης, στην αυτοκρατορική κυβέρνηση τη δυνατότητα να εξομα-

λύνει τις τιμές του σίτου μέσω των πέντε κρατικών σιταποθηκών, οι οποίες αγόραζαν όταν το σιτάρι ήταν φτηνό και πουλούσαν όταν ήταν ακριβό.⁴

Η Ναντσίνγκ ήταν πιθανώς η μεγαλύτερη πόλη του κόσμου το 1420, με πληθυσμό ανάμεσα στο μισό και το ένα εκατομμύριο. Επί αιώνες αποτέλεσε ακμάζον κέντρο για τη μεταξουργία και τη βαμβακουργία. Την εποχή του αυτοκράτορα Γιονγκκέ έγινε και κέντρο μάθησης. Το όνομα Γιονγκκέ σημαίνει «ατέρμονη ευτυχία»· πιο πολύ θα ταίριαζε το όνομα «ατέρμονη κίνηση». Ο μεγαλύτερος από τους αυτοκράτορες της δυναστείας Μινγκ δεν έκανε ποτέ μισές δουλειές. Η επιτομή της κινεζικής γνώσης που παράγγειλε, ολοκληρώθηκε χάρη στο έργο περισσότερων από 2.000 λόγιων, γειμίζοντας πάνω από 11.000 τόμους και έπαψε να αποτελεί τη μεγαλύτερη εγκυκλοπαίδεια του κόσμου μόλις το 2007, μετά από κυριαρχία σχεδόν 600 ετών, όταν την ξεπέρασε η Wikipedia.

Όμως ο Γιονγκκέ δεν αρκούσαν στη Ναντσίνγκ. Λίγο μετά την ανάρρησή του στον θρόνο αποφάσισε να χτίσει μια νέα και πιο εντυπωσιακή πρωτεύουσα στον βορρά: το Πεκίνο. Το 1420, όταν αποπερατώθηκε η Απαγορευμένη Πόλη, η Κίνα των Μινγκ μπορούσε να προβάλλει την ακαταμάχητη αξίωση ότι αποτελούσε τον πιο προηγμένο πολιτισμό στον κόσμο.

Σε σύγκριση με τον Γιανγκτσέ, ο Τάμεσης των αρχών του 15ου αιώνα ήταν κυριολεκτικά και μεταφορικά στάσιμος. Πράγματι, το Λονδίνο ήταν ένα πολυάσχολο λιμάνι, κύριος κόμβος εμπορικών συναλλαγών της Αγγλίας με την ηπειρωτική Ευρώπη. Ο πιο διάσημος Δήμαρχος της πόλης, ο Ρίτσαρντ Γουίτινγκτον, ήταν ένας κορυφαίος υφασματέμπορος που είχε πλουτίσει χάρη στην αύξηση των αγγλικών εξαγωγών μαλλιού. Ο δε ναυπηγικός κλάδος της αγγλικής πρωτεύουσας τονώθηκε από την ανάγκη μεταφοράς ανδρών και εφοδίων για τις αλληπάλληλες εκστρατείες της Αγγλίας εναντίον των Γάλλων. Στο Σάντγουελ και το Ράτκλιφ, τα πλοία μπορούσαν να συρθούν σε αγκυροβόλια στα αβαθή για επισκευές. Και υπήρχε, φυσικά, ο Πύργος του Λονδίνου, ο οποίος ήταν περισσότερο απαγορευτικός παρά απαγορευμένος.

Όμως ο επισκέπτης από την Κίνα μετά βίας θα είχε εντυπωσιαστεί από όλα αυτά. Ο ίδιος ο Πύργος ήταν ένα χοντροκομμένο κατασκεύασμα σε σύγκριση με τις πολυάριθμες αίθουσες της Απαγορευμένης Πόλης. Σε σχέση με τη Γέφυρα της Πολύτιμης Ζώνης, η Γέφυρα του Λονδίνου ήταν ένα άχαρο παζάρι πάνω σε πασσάλους. Οι δε πρωτόγονες μέθοδοι ναυσιπλοΐας περιόριζαν τους Άγγλους ναυτικούς σε στενές υδάτινες εκτάσεις –τον Τάμεση και τη Μάγχη– όπου μπορούσαν να διατηρούν την

οπτική επαφή με γνώριμες όχθες και ακτογραμμές. Τίποτα δεν θα μπορούσε να είναι πιο αδιανόητο, για Άγγλους και Κινέζους, από την ιδέα λονδρέζικων πλοίων να αναπλέουν τον Γιανγκτσέ.

Σε σύγκριση με τη Ναντσίνγκ, το Λονδίνο στο οποίο επέστρεψε ο Ερρίκος Ε΄ το 1421, μετά τις θριαμβευτικές του νίκες επί των Γάλλων –με πιο ξακουστή αυτή στο Αζινκούρ– δεν ήταν καν πόλη. Τα παλιά, μπαλωμένα του τείχη απλώνονταν σε απόσταση περίπου 5 χιλιομέτρων – και σε αυτή την περίπτωση, ένα κλάσμα του μήκους των τειχών της Ναντσίνγκ. Ο ιδρυτής της δυναστείας των Μινγκ είχε χρειαστεί πάνω από είκοσι χρόνια για να κτίσει γύρω απ' την πρωτεύουσά του το τείχος, το οποίο εκτεινόταν σε απόσταση άνω των 30 χιλιομέτρων, με πύλες τόσο μεγάλες ώστε μία μόνο μπορούσε να στεγάσει 3.000 στρατιώτες. Και ήταν φτιαγμένο για να διαρκέσει. Μεγάλο μέρος του υψώνεται ακόμα και σήμερα, ενώ σχεδόν τίποτα δεν απομένει από το μεσαιωνικό τείχος του Λονδίνου.

Με βάση τα πρότυπα του 15ου αιώνα, η Κίνα των Μινγκ ήταν ένας σχετικά ευχάριστος τόπος διαμονής. Η άκαμπτη φεουδαρχική τάξη που είχε εγκαθιδρυθεί στις αρχές της περιόδου Μινγκ χαλάρωνε χάρη στην άνθηση του εσωτερικού εμπορίου.⁵ Ο σημερινός επισκέπτης της Σούζου μπορεί ακόμα να διακρίνει τους αρχιτεκτονικούς καρπούς αυτής της ευημερίας στα σκιερά κανάλια και τα κομψά μονοπάτια του παλιού κέντρου της πόλης. Η αστική ζωή στην Αγγλία ήταν πολύ διαφορετική. Ο Μαύρος Θάνατος –η βουβωνική πανώλη, την οποία προκαλεί το μεταφερόμενο από τους ψύλλους βακτηρίδιο *Yersinia pestis*, και η οποία έφτασε στην Αγγλία το 1349– είχε μειώσει τον πληθυσμό του Λονδίνου σε 40.000 περίπου άτομα, ούτε το ένα δέκατο του μεγέθους της Ναντσίνγκ. Πέρα από την πανώλη, ιδιαίτερη διάδοση παρουσίαζαν ο τύφος, η δυσεντερία και η ευλογιά. Ακόμα δε και όταν απουσίαζαν οι επιδημίες, η κακή αποχέτευση μετέτρεπε το Λονδίνο σε θανάσιμη παγίδα. Χωρίς κανενός είδους αποχετευτικό σύστημα οι δρόμοι βρομούσαν κι έζεχναν, ενώ στις κινεζικές πόλεις τα ανθρώπινα περιττώματα συλλέγονταν συστηματικά και χρησιμοποιούνταν ως λίπασμα στους γύρω ορυζώνες. Την εποχή που δήμαρχος ήταν ο Ντικ Γουίτινγκτον –τέσσερις θητείες από το 1397 και μέχρι τον θάνατό του το 1423– οι δρόμοι του Λονδίνου ήταν στρωμένοι με κάτι πολύ λιγότερο ελκυστικό απ' ό,τι ο χρυσός.

Κάποτε οι μαθητές του σχολείου διδάσκονταν ότι ο Ερρίκος Ε΄ ήταν μία από τις ηρωικές μορφές της αγγλικής ιστορίας, το αντίθετο του συγγενή του, του ξεπεσμένου Ριχάρδου Β΄. Δυστυχώς, το βασιλείο τους απέιχε πολύ από το «εστεμμένο νησί» του Ριχάρδου του Β΄ του Σαίξπηρ – μάλλον αρρωστημένο νησί θύμιζε. Ο δραματουργός

το αποκαλούσε στοργικά «η άλλη Εδέμ, ο μισός παράδεισος, / Το φρούριο που έχτισε η Φύση για λογαριασμό της / Ενάντια στη μόλυνση...». Αλλά από το 1540 μέχρι το 1800 το μέσο προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση δεν ξεπερνούσε στην Αγγλία το θλιβερό όριο των 37 ετών· το αντίστοιχο μέγεθος για το Λονδίνο δεν ξεπερνούσε τα τριάντα. Σχεδόν ένα στα πέντε παιδιά στην Αγγλία πέθαινε τον πρώτο χρόνο της ζωής του· στο Λονδίνο η αναλογία ήταν σχεδόν ένα στα τρία. Ο ίδιος ο Ερρίκος Ε΄ έγινε βασιλιάς σε ηλικία 26 ετών και πέθανε από δυσεντερία στα 35 του – υπενθυμίζοντάς μας ότι το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας μέχρι σχετικά πρόσφατα το έγραψαν μάλλον νέοι άνθρωποι που έζησαν λίγο.

Η βία αποτελούσε ενδημικό φαινόμενο. Ο πόλεμος με τη Γαλλία ήταν σχεδόν μόνιμη κατάσταση. Όταν δεν μάχονταν με τους Γάλλους, οι Άγγλοι μάχονταν με τους Ουαλούς, τους Σκωτσέζους και τους Ιρλανδούς. Όταν δεν μάχονταν με τους Κέλτες, πολεμούσαν μεταξύ τους, στο πλαίσιο διαδοχικών πολέμων για τον έλεγχο του στέμματος. Ο πατέρας του Ερρίκου Ε΄ είχε ανέβει στον θρόνο με τη βία· ο γιος του, ο Ερρίκος ΣΤ΄, τον έχασε με παρόμοια μέσα κατά το ξέσπασμα του Πολέμου των Ρόδων, στο πλαίσιο του οποίου τέσσερις βασιλείς έχασαν τον θρόνο τους και σαράντα ενήλικες ευγενείς πέθαναν στη μάχη ή στο ικρίωμα. Από το 1330 μέχρι το 1479 το ένα τέταρτο των θανάτων στους κόλπους της αγγλικής αριστοκρατίας ήταν βίαιοι. Αλλά και η κοινή ανθρωποκτονία ήταν σύνηθες φαινόμενο. Στοιχεία από τον 14ο αιώνα δείχνουν ότι το ετήσιο ποσοστό ανθρωποκτονιών στην Οξφόρδη ξεπερνούσε τις εκατό ανά 100.000 κατοίκους. Το Λονδίνο ήταν κάπως ασφαλέστερο, με ένα ποσοστό της τάξης των 50 ανά 100.000. Σήμερα, τα χειρότερα ποσοστά δολοφονιών παρατηρούνται στη Νότιο Αφρική (69 ανά 100.000), στην Κολομβία (53) και στην Τζαμάικα (34). Ακόμα και το Ντιτρόιτ στα χειρότερά του, τη δεκαετία του 1980, είχε ποσοστό μόλις 45 δολοφονιών ανά 100.000 κατοίκους.⁶

Η ζωή στην Αγγλία την περίοδο εκείνη ήταν πραγματικά, όπως παρατήρησε αργότερα ο πολιτικός στοχαστής Τόμας Χομπς (σχετικά με αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε «φυσική κατάσταση»), «μοναχική, φτωχή, άσημη, κτηνώδης και σύντομη». Ακόμα και μια επιτυχημένη οικογένεια του Νόρφολκ, όπως οι Πάστον, δεν μπορούσε να νιώθει ασφαλής. Η Μάργκαρετ, σύζυγος του Τζον Πάστον, εκτοξεύτηκε κυριολεκτικά από το κατάλυμά της όταν επιδίωξε να υπερασπιστεί τη δίκαιη αξίωση της οικογένειάς της στο φέουδο του Γκρέσαμ, όπου είχε εγκατασταθεί ο κληρονόμος του προηγούμενου ιδιοκτήτη. Το κάστρο Κάιστερ το είχε αφήσει στους Πάστον ο σερ Τζον Φάστολφ, αλλά λίγο μετά τον θάνατο του Τζον Πάστον το πολιόρκησε ο δούκας του Νόρφολκ,

ο οποίος το κράτησε για 17 ολόκληρα χρόνια.⁷ Ωστόσο η Αγγλία ήταν από τις πιο ακμάζουσες και λιγότερο βίαιες χώρες στην Ευρώπη. Η ζωή ήταν ακόμα πιο δυσάρεστη, κτηνώδης και σύντομη στη Γαλλία – και χειρότερη με σταθερό ρυθμό όσο ανατολικότερα προχωρούσε κανείς. Ακόμα και στις αρχές του 18ου αιώνα ο μέσος Γάλλος λάμβανε καθημερινά 1.660 θερμίδες, μόλις πάνω από την ελάχιστη δόση για τη διατήρηση της ανθρώπινης ζωής και σχεδόν το μισό από τον σημερινό μέσο όρο στη Δύση. Ο μέσος Γάλλος πριν την Επανάσταση είχε ύψος μόλις 1 μέτρο και 64 εκατοστά.⁸ Και σε όλες τις χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, για τις οποίες έχουμε στοιχεία αναφορικά με τη μεσαιωνική περίοδο, τα ποσοστά ανθρωποκτονιών ήταν υψηλότερα απ’ ό,τι στην Αγγλία, με την Ιταλία –εξίσου ξακουστή για τους φονιάδες, όσο και για τους καλλιτέχνες της– να βρίσκεται σταθερά στη χειρότερη θέση.

Μερικές φορές υποστηρίζεται ότι αυτή καθαυτή η ασχήμια της Δυτικής Ευρώπης αποτέλεσε ένα είδος κρυφού πλεονεκτήματος. Επειδή τα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας ήταν ιδιαίτερα συνήθη μεταξύ των φτωχών, ίσως με κάποιον τρόπο αυτό βοήθησε τους πλούσιους να γίνουν πλουσιότεροι. Δίχως άλλο, μια από τις συνέπειες του Μαύρου Θανάτου ήταν ότι τόνωσε το κατά κεφαλήν εισόδημα των Ευρωπαίων· όσοι επιβίωσαν μπορούσαν να βγάζουν μεγαλύτερα μεροκάματα, επειδή η εργασία είχε γίνει είδος εν ανεπαρκεία. Είναι, επίσης, γεγονός ότι τα παιδιά των πλούσιων στην Αγγλία είχαν πολύ περισσότερες πιθανότητες να επιβιώσουν και να φτάσουν στην ενηλικίωση απ’ ό,τι τα παιδιά των φτωχών.⁹ Παρ’ όλα αυτά, φαίνεται απίθανο αυτές οι ιδιομορφίες της δημογραφικής κατάστασης στην Ευρώπη να εξηγούν την τεράστια απόκλιση Δύσης και Ανατολής. Υπάρχουν σήμερα στον κόσμο χώρες όπου η ζωή είναι σχεδόν εξίσου άθλια όσο και στη μεσαιωνική Αγγλία, όπου ο λοιμός, η πείνα, ο πόλεμος και ο φόνος εγγυώνται τη διατήρηση του προσδόκιμου ζωής σε οικτρά χαμηλά επίπεδα και όπου μόνο οι πλούσιοι ζουν πολύ. Το Αφγανιστάν, η Αϊτή και η Σομαλία δεν μοιάζουν να επωφελούνται ιδιαίτερα από αυτές τις συνθήκες. Όπως θα δούμε, η Ευρώπη έκανε ένα άλμα μπροστά, προς την ευημερία και τη δύναμη, σε πείσμα του θανάτου, όχι εξαιτίας του.

Θα πρέπει να υπενθυμίσουμε στους σύγχρονους μελετητές και αναγνώστες πώς ήταν κάποτε ο θάνατος. *Ο Θρίαμβος του Θανάτου*, το οραματικό αριστούργημα του Φλαμανδού καλλιτέχνη Πίτερ Μπρέγκελ του Πρεσβύτερου (περ. 1525-1569), δεν είναι βέβαια έργο ρεαλισμού, αλλά ο Μπρέγκελ σίγουρα δεν ήταν ανάγκη να βασιστεί εξολοκλήρου στη φαντασία του για να απεικονίσει μια σκηνή θανάτου και καταστροφής που σου γυρίζει το στομάχι. Σε μια χώρα όπου κυβερνά μια στρατιά σκελετών, ένας βασιλιάς κείται ψυχορραγώντας, με τους θησαυρούς του να μην τον ωφελούν σε

τίποτα, ενώ ένας σκύλος ροκανίζει ένα παρακείμενο πτώμα. Στο φόντο βλέπουμε δύο άντρες να κρέμονται από αγχόνες, τέσσερις άντρες να βασανίζονται σε τροχούς και άλλον έναν να ετοιμάζεται για αποκεφαλισμό. Στρατοί συγκρούονται, σπίτια καίγονται, πλοία βυθίζονται. Σε πρώτο πλάνο άντρες και γυναίκες, νέοι και γέροι, στρατιώτες και πολίτες σπρώχνονται φύρδην-μύγδην σε μια στενή τετράγωνη σήραγγα. Κανείς δεν γλιτώνει. Ακόμα και ο τροβαδούρος που τραγουδά στην ερωμένη του είναι σίγουρα καταδικασμένος. Ο ίδιος ο καλλιτέχνης πέθανε προτού κλείσει τα 45 του χρόνια, νεότερος από τον συγγραφέα τούτου του βιβλίου.

Έναν αιώνα αργότερα, ο Ιταλός καλλιτέχνης Σαλβατόρ Ρόζα φιλοτέχνησε ίσως το πιο συγκινητικό από όλα τα *memento mori*, που φέρει απλώς τον τίτλο *L'umana fragilita* («Η ανθρώπινη αδυναμία»). Ήταν εμπνευσμένο από την πανώλη που είχε σαρώσει τη γενέτειρά του τη Νάπολη το 1655 στοιχίζοντας τη ζωή του μικρού του γιου, του Ροζάλβο, ενώ είχε σκοτώσει και τον αδερφό του, την αδερφή του, τον σύζυγό της και πέντε από τα παιδιά τους. Μειδιώντας φρικιαστικά, ο άγγελος του θανάτου διαγράφεται απειλητικός μέσα από το σκοτάδι πίσω από τη σύζυγο του Ρόζα για να διεκδικήσει το γιο τους, ενώ εκείνος κάνει την πρώτη του απόπειρα να γράψει. Η διάθεση του περίλυπου καλλιτέχνη συνοψίζεται με αθάνατο τρόπο με οκτώ μονάχα λατινικές λέξεις που είναι χαραγμένες πάνω στον καμβά:

Conceptio culpa
Nasci pena
Labor vita
Necesse mori

«Η σύλληψη είναι αμαρτία, η γέννηση πόνος, η ζωή μόχθος, ο θάνατος αναπόφευκτος». Θα μπορούσε να επινοηθεί περιεκτικότερη περιγραφή της ζωής στην Ευρώπη εκείνη την εποχή;

Ο ΕΥΝΟΥΧΟΣ ΚΑΙ Ο ΜΟΝΟΚΕΡΟΣ

Πώς μπορούμε να κατανοήσουμε την υπεροχή της Ανατολής; Κατ' αρχάς, η ασιατική γεωργία ήταν πολύ πιο παραγωγική από την ευρωπαϊκή. Στην ανατολική Ασία τέσσερα στρέμματα γης αρκούσαν για να συντηρήσουν μια οικογένεια –τόσο αποδοτική